

VARGA ZSÓFIA

LÉVNYALÓK ÉS SZÚNYOGOK

Dramaturgi jegyzetek a Katona József Színház Bánk bánjához

Katona József 1819-ben született, eleinte tökéletesen visszhangtalan és sikertelen sorsú darabjára, a *Bánk bán*ra valamikor az 1840-es évek elején kezdték ráaggatni a „nemzeti” jelzőt.

A szabadságharc küszöbén ebben nagy szerepet játszhattak a darabban megírt nemzetiségek közti konfliktusok, különösen a magyar-meráni szembenállás, és az idegenszívű zsarnok gyűlöletének motívuma. Ráadásul a darab 1845-től – eltekintve az olyan politikai kényszerszünetektől, mint a világosi fegyverletételt követő tíz év vagy az 1940-es évek első fele – szinte folyamatosan a Nemzeti Színház műsorán volt. Fontos pillanat a nemzeti szimbólummá válásban az 1848. március 15-i félbeszakadt előadás, de az olyan politikai kísérőjelenések is, mint 1916-ban a Hevesi Sándor rendezte előadást követő parlamenti tiltakozás a húzások és átszerkesztések ellen, vagy a közelmúltból az Urbán András előadását kísérő POSZT-botrány.¹ Molnár Gál Péter politikai eseménynek nevez minden *Bánk bán*-bemutatót: „A *Bánk bán* körüli csatározásoknak és színreviteleknek mindig több a köze a politikához, mint a színházhoz. A *Bánk bán* időről időre teleszívja magát a kor politikai nézeteivel és új arcot képes a színpadról mutatni. Fölújításai ezért ugyanannyira a szociológiához tartoznak, mint a színháztörténehez.”²

Tarnóczi Jakab rendezővel úgy döntöttünk, nem szeretnénk a darabot nyíltan és minden elemében megfeleltetni a jelenlegi politikai helyzetnek. Úgy éreztük, ez leegyszerűsítene a konfliktusokat, pont azt az árnyaltságot veszítenénk el, amely nem engedi, hogy bárkinek is igazat adjunk, hogy jórossz differenciában gondolkodjunk, amely rávilágít, milyen régre nyúlik vissza a sértődésen és félreértéseken alapuló indulati politika kultúrája, milyen mélyen gyökereznek az előítéletek, és milyen nehéz nyíltan, egyenesen kommunikálni. Mert ennyiben viszont egy *Bánk bán*-előadás nem tud politikamentes lenni.

A darab egyik legfontosabb motívuma a kommunikáció hiánya, a megalapozatlan feltételezések, a hirtelen, dühből alkotott vélemények. Rögtön Bánk hazaérkezésének pillanatá-

ban, aki ahelyett, hogy több hónapnyi távollét után felkeresné feleségét, és egy hitvesi beszélgetéssel azonnal feloldaná a drámai konfliktust, inkább a békétlenekkel tart, és hagyja, hogy a külső tényezők meggyőzzék Melinda bűnösségéről és arról, hogy bűnbeesésében Gertrudis a legvétkesebb.

Hamar eldöntöttük azt is, hogy nem szeretnénk átírni a darabot. Szerb Antal fogalmaz így Katona nyelvéről: „Eksztatikus szóművészet. [...] Hősei nem szívesen beszélnek, darabosan jön ki belőlük a mondat, és gyakran a fele benntörik, mint a darázs fullánkja. De néha, feszült pillanatokban megoldódik a szavuk, és csodálatos képekkel fejezik ki emésztő fájdalomukat. [...] A feszültség nem csupán a drámai esemény függvénye. Akadnak drámák, amelyeknek a cselekménye sokkal izgatóbb, mint a *Bánk bán* késleltetett meséje – de egy sincs, amelyben a drámai nyelv annyira a végsőkéig feszült indulatok nyelve volna, amelynek minden mondata annyira a vihar előtti párázattól volna terhes és villámot hordozó.”³

Ez a költői, végtelenül tragikus nyelv tele van elhallgatással, rejtéllyel, expresszivitással és indulattal, de abban, ahogy a szereplők elbeszélnek egymás mellett, a humor is megjelenik. Az egyetlen karaktert, aki tökéletesen tiszta érvrendszerrel, egyszerűen mondja el, hogy mi a baj, senki nem hallgatja meg. Tiborc kimondja: míg a nemesek a nemzeti érdekvédelem álcája alatt saját szabadságjogaik megsértése miatt lázonganak, nekik, parasztnak nincs mit enni, és ez minden mást felülír. Katona dialógussá szerkeszti Bánk és Tiborc kettősét, ám Bánk valójában egyik alkalommal sem Tiborc soraira „lép rá”; válaszaik akár Tiborcra független belső monológként is olvashatóak. Ez a keserű humor működteti a békétlenek jelenlétét is, akik arctalan kórusként mindig arra hajlanak, amerre az előttük érvelő.

A nyelv persze sok helyen pontosításra szorult, egy-egy kifejezés, mondatszöveg valóban érthetetlen volt, így apróbb javítások, a húzásokból fakadó hiatusokat betöltő szövegek

¹ <https://www.origo.hu/kultura/20150612-szinhasz-poszt.html>

² MOLNÁR GÁL Péter, „Ugoocsa non coronat”, *Mozgó Világ* 14, 2. sz. (1988): 119.

³ SZERB Antal, *Magyar Irodalomtörténet* (Budapest: Magvető, 1934), 259–260.

Dér Zsolt. Fotó: Szokodi Bea

sok helyen bekerültek. Az idegen szavaknak sokszor az indulatok tudtak egyértelmű jelentést adni. „Lévnyalóvá lettél, dicső Árpád gyümölcse, te?” – kiált fel elkeseredetten a királyné rendezte lakomán Petur, mikor látja, hogy a magyarok is vesznek a sültből, isznak a borból. Szintén Gertrudis mondja magát nyugtatólag, miután elolvassa a déli vidékeken zajló zendülésről szóló levelet: „Csak szűnyogok! Csak szőnyeget nekik!” Biberach pedig előszeretettel használja a „Páh, milliom!” és a „Piha!” kifejezéseket, amelyeknek szintén a kontextus és a színészi indulat tud jelentést adni.

A próbafolyamat egyik legnagyobb kihívása az volt, hogy a nyelvet, amelybe mi annyira beleszerettünk (miközben Nádasdy Ádám prózafordítását szentírásként forgattuk), az olvasópróba első dermedt csöndje után hogyan tudjuk a színészekkel is megszerettetni, hogyan tudnak ők rátalálni arra a játéktílusra, arra a beszédmódra, amelyben a katonai sorok érvényesen, a nézőkhöz közelien, nem deklamálva, hanem pátosz nélkül, a szöveg költői erejét képviselve szólalhatnak meg.

A húzásokon és kisebb átszerkesztéseken túl jelentősebb dramaturgiai változtatás csak az ötödik szakaszban történt, ahol a Katona által megírt számtalan mellék- és néma szereplő kihúzása mellett Tarnóczy Jakab rendezői ötlete mentén a gyerekeknek sokkal nagyobb szerepet adtunk. A gyerekeket játszó minden színész a korábban alakított szereplőjének történetéről számol be: Kovács Lehel Biberach haláláról, Dankó István Petur haláláról, Dér Zsolt pedig Ottó csúfos szökéséről és a Melinda ellen elkövetett merényletről, amelynek elbeszélésében az itt Bánk és Melinda gyermekeként megjelenő Pálos Hanna is részt vesz. Az előadás is a kispadról egymást lelökődő gyerekek képével zárul.

Sokan említettek dramaturgiai problémákat Katona darabjának kapcsán. Érdekes ellentmondás, hogy míg a legtöbben ezeket a dramaturgiai problémákat, illetve a darab archaikus nyelvét kritizálták, sokszor pont az szülte a legnagyobb ellenérzéseket, ha ezekre a kérdésekre válaszokat keresve az alkotók változtattak a darabon.

Miért ilyen töredezett, miért hallgat el ennyi mindent? Honnan lehet tudni, ki mit hall, ki mikor hallgatózik? Miért ilyen hullámzó, hősietlen, bizonytalankodó Bánk karaktere (már Katona első instrukciója beszédes erre vonatkozóan: „*Bánk úti köntösben, zavarodva, egy szugolyban lévő ajtócskában mutatja magát*”, vagy az, ahogy „*típeg-topog*”)? Miért nem lép közbe, amikor meglátja a Melinda kezét csókoló Ottót az első felvonásban? (Vörösmarty egyébként ez utóbbit 1839-ben színészi tévesztésnek vélte, azt hitte, Egressy Gábor Bánkként azért nem tudott közbelépni, mert rosszkor jött be a színpadra.) Egyáltalán miért jön vissza Bánk („Vad indulat, mért kergetsz vissza ismét?”), miután elmondja, hogy követni fogja a békétleneket? Miért nem látjuk Izidórá, ahogy rányit Ottóra és Melindára? Mi történt pontosan a hálószobában? Miért nincs Bánknak és Melindának közös jelenete egészen a harmadik felvonásig? Hogyan telhet el egy nap a harmadik és a negyedik felvonás között, mikor a harmadik felvonás végén Bánk elindul Gertrudishoz, a negyedikben pedig odaér? Miért használ Katona olyan „olcsó” dramaturgiai trükköket, mint az „ajzópor”?

Ilyen és ehhez hasonló kérdéseket próbáltunk az előadásban megválaszolni. Számos hibát mi nem tekintettünk hibának. Bánk karaktere nem ellentmondásos, a bán csupán sokáig döntésképtelen, és apró lépésekben jut el odáig, hogy kezét mer emelni Gertrudisra. Az egyetlen problémája, hogy mindezt sűrű filozófiai eszme-futtatásokkal tarkítva teszi, emiatt muszáj húzni a szövegéből. Az „ajzópor” nem oka Melinda hűtlenségének, inkább csak olaj a tűzre. Melinda nem azért csalja meg Bánkot, mert bedrogozzák, hanem azért, mert hónapok óta egyedül van a gyerekével a királyi udvarban, testvérein kívül az összes rokona meghalt, és Ottó az első, aki valóban kíváncsi rá. Gyűlöli magát érte, de nem tud ellenállni annak a figyelemnek, amely Ottó felől érkezik.

A leskelődés, a megfigyeltség, a hallgatóság pedig a szűkülő tér és a nyílásokkal teli, kazettás falak révén állandó szervezőeleme lett a játéknak. A vadak és vadászok, tetemek és tróféák között rettegő, szorongó alakok bolyongásának.